

VYTVÁRA SÚČASNÝ VZDELÁVACÍ SYSTÉM PREDPOKLADY ZVYŠOVANIA KONKURENCIESCHOPNOSTI PRI BUDOVANÍ TZV. ZNALOSTNEJ EKONOMIKY?

DUŠAN MASÁR

Právnická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, Slovensko

Abstrakt v rodném jazyce

Predkladaný príspevok analyzuje poslanie vzdelávacieho systému v nadväznostiach na ekonomické východiská z ekonomických problémov možnosťou budovania tzv. znalostnej ekonomiky. V príspevku sú uvedené súvislosti hodnotenia kvality vzdelávania ako nástroja zvyšovania konkurencieschopnosti na ceste k vedomostnej spoločnosti. Konkurencieschopnosť na báze vedomostnej resp. poznatkovej spoločnosti je istotne opodstatnený model riešenia ekonomickej výkonnosti v globalizovanom svete, ale spôsoby jej budovania musia byť postavené na reálnych postulátoch.

Klíčová slova v rodném jazyce

Lisabonská stratégia; projekt Minerva; systém vysokoškolského vzdelávania; problémy vo vysokoškolskom vzdelávaní; konkurencieschopnosť; znalostná ekonomika.

Abstract

The present contribution analyses the role of the educational system in response to economic background of the economic problems with the possibility of building the so-called information or knowledge society. The dependences of quality education evaluation as a tool for improving competitiveness towards knowledge society are mentioned in the contribution. Competitiveness based on information or knowledge society is certainly reasonable model for solving the economic performance in globalized world but its construction methods must be based on real postulates.

Key words

The Lisbon Strategy; Project Minerva; system of higher education; issues in higher education; competitiveness; knowledge society.

V príčinných súvislostiach dôsledkov súčasnej ekonomickej recesie resp. krízy sa intenzívne v odborných i laických kruhoch diskutuje o tom, ako môže ťažko zasiahnutá svetová ekonomika nastúpiť cestu konsolidácie a oživenia. V podmienkach Európskej únie rovnako ako v ostatných častiach sveta už nejde iba o napĺňanie donedávna deklarovaných ekonomických cieľov. V EÚ poznáme ambíciu zvýšiť

konkurencieschopnosť pod označením Lisabonská stratégia.¹ Cieľom Lisabonskej stratégie bolo do roku 2010 vybudovať znalostnú (vedomostnú, poznatkovú) ekonomiku resp. spoločnosť schopnú udržateľného hospodárskeho rastu so zvýšeným počtom a kvalitou pracovných miest, enviromentálnym rámcom a väčšou sociálnou kohéziou (súdržnosťou).² Jej prvé významné korekcie a revidovanie v zmysle dosahovania vytýčených ambiciózných cieľov sme zaznamenali už v roku 2005 v tzv. Kokovej správe.³ K prioritným oblastiam výskum–vývoj–inovácie, vzdelávanie, zamestnanosť a podnikateľské prostredie pribudli témy klimatických zmien a energetiky. Výrazne sa zvýšil akcent na trvalo udržateľný rozvoj. Od roku 2005 bola Lisabonská stratégia zameraná na náročné ekonomické otázky s cieľom zvýšiť ekonomický rast a zamestnanosť a posilniť pozíciu konkurencieschopnosti vo svetovej ekonomike. Ch. Chapman na jar tohto roka (2009) zdôraznila potrebu „humanizácie“ prístupu k ekonomickým otázkam.⁴ Chapman vyzýva EÚ, aby udržala rovnováhu stratégie a spojila ju s prioritami trvalo udržateľného rozvoja, akými sú zmena klímy a ochrana životného prostredia. „Životné prostredie má zohrávať kľúčovú úlohu v našej stratégii, pretože hospodársky rast sa musí dosiahnuť v rámci ekologických limitov na Zemi.“ Chapman navrhuje premenovanie stratégie na napr.: „Kvalita života pre všetkých. Budovanie udržateľnej budúcnosti Európy vo svete. Udržateľná európska stratégia.“

Na jarnom zasadnutí Európskej rady v roku 2010 sa každopádne očakáva prijatie novej európskej stratégie. Aktuálne realizované analýzy ekonomickej situácie vykresľujú pesimistický obraz toho, čo sa vlastne podarilo dosiahnuť a čo nie už na pozadí problémov prinesených hospodárskou krízou, najmä znižovanie objemu výroby, pokles spotreby a následný prudký nárast nezamestnanosti. Krajiny EÚ výrazne zaostávajú vo väčšine indikátorov vyspelosti budovania tzv. vedomostne orientovaných ekonomík. Medzi navrhovanými riešeniami ako von z nelichotivej situácie

¹ V marci 2000 sa najvyšší predstavitelia štátov a vlád EÚ na rokovaní v Lisabone dohodli na ambicióznom ciele urobiť z EÚ do roku 2010 najkonkurencieschopnejšiu a najdynamickejšiu znalostne orientovanú ekonomiku sveta schopnú trvalo udržateľného rastu.

² Ak pojem poznatková spoločnosť obmedzíme len na ekonomiku, hovoríme o poznatkovej/znalostnej/ vedomostnej ekonomike. Podobný pojem je aj informačná spoločnosť, ktorý sa chápe buď ako pojem širší než vedomostná spoločnosť alebo naopak ako pojem užší v tom zmysle, že sa zahŕňa predovšetkým len moderné informačné a komunikačné technológie.

³ Správa poskytuje veľmi dobrú analýzu dôvodov, spôsobujúcich nedostatočný pokrok v tzv. Lisabonskej agende. Bývalý holandský premiér Wim Kok bol v marci 2004 poverený Európskou radou, aby viedol skupinu expertov s cieľom posúdiť pokrok v oblasti Lisabonskej stratégie.

⁴ Christine Chapman, členka Národného zhromaždenia Walesu a konzultantka Výboru regiónov pre revíziu Lisabonskej stratégie po roku 2010.

je aj vypracovanie akčných plánov každou členskou krajinou. Slovensko sa ešte pred vypuknutím ekonomickej krízy zapojilo do projektu pozdvižnutia výkonnosti a konkurencieschopnosti ekonomického systému iniciatívou označenou názvom Minerva. „Minerva“ nie je len meno rímskej bohyně múdrosti a patrónky civilizovaného života, ale aj skratka názvu iniciatívy slovenskej vlády z roku 2005.⁵ Projekt Minerva sa zameriava na hlavné oblasti, ktoré sú kľúčové na dosiahnutie vízie vedomostnej, znalostnej resp. poznatkovej spoločnosti. Tieto aktivity sa zameriavajú na štyri základné okruhy problémov. Uznesením vlády SR č. 557 z 13.júla 2005 k návrhu stratégie konkurencieschopnosti Slovenskej republiky do roku 2010 boli prijaté jednotlivé akčné plány k predmetným oblastiam projektu Minervy.

Konkrétne sa jedná o oblasti:

A/ Informačnú spoločnosť

B/ Inovácie, veda a výskum

C/ Investície do ľudí a vzdelávanie

D/ Podnikateľské prostredie

V prvej oblasti sa predpokladá dynamizovanie procesu informatizácie spoločnosti. Predpokladá sa zabezpečenie tzv. informačnej gramotnosti spočívajúcej v bezproblémovom prístupe všetkých subjektov k modernému internetovému pripojeniu všetkých vekových a sociálnych skupín obyvateľstva, premeny tradičnej školy na školu modernú, pričom je potrebné zmeniť obsah aj formu výučby s ohľadom na informatizáciu.

V oblasti inovácií, vedy a výskumu sa za prioritu Slovenska považuje vybudovanie a stabilizácia širokej vedeckej základne postavenej na potenciáli vedcov schopných realizovať kvalitný výskum na špičkovej medzinárodnej úrovni. Veľká časť týchto aktivít musí byť prepojená s výrobnou praxou, aby sa zabezpečil efektívny prenos vedeckých poznatkov do reálnych výstupov v hospodárstve v podobe inovácií. Verejná podpora základnej vedy a základného výskumu by mala byť odlišená od podpory aplikovaného výskumu, vývoja a inovácií, keďže tie majú výrazne iný ekonomický charakter. Súčasťou opatrení má byť motivovanie perspektívnych ľudí vytvorením dobrých možností pre kvalitnú vedeckú prácu a zabezpečením ich adekvátneho kariérneho a finančného ohodnotenia.

Investície do ľudí a vzdelávania tvoria nepochybne elementárny predpoklad budovania vedomostnej ekonomiky. Efektívne financovanie vzdelávacieho systému v celej jeho štruktúre má vytvárať predpoklady a možnosti

⁵ Minerva = mobilizácia inovácií v národnej ekonomike a rozvoj vedecko-vzdelávacích aktivít.

kvalitného vzdelávania. Globálnym cieľom Operačného programu slovenskej vlády s označením Vzdelávanie je: „zabezpečenie dlhodobej konkurencieschopnosti SR prostredníctvom prispôbenia vzdelávacieho systému potrebám vedomostnej spoločnosti“.⁶ Vzdelávacia politika má byť využitá ako nástroj boja proti tzv. medzigeneračnej reprodukcii chudoby t.j. každý občan musí mať možnosť dosiahnuť kvalitné vzdelanie zodpovedajúce jeho potenciálu. Moderná vzdelávacia politika má dokončiť reformy základného a stredného školstva s dôrazom na reformu obsahu vzdelávania tak, aby sa zabezpečili základné zručnosti a kvalita vzdelania pre všetkých žiakov. Rovnako slobodnú voľbu žiaka vybrať si školu, formu a obsah vzdelávania. Osobitá pozornosť v kontexte sledovaných cieľov má byť venovaná vysokoškolskému vzdelávaniu.

Podnikateľské prostredie musí predstavovať efektívnu súťaž podnikateľov v zdravom konkurenčnom prostredí, ktoré je základným motorom ekonomiky. K zvyšovaniu konkurencieschopnosti a zefektívňovaniu činnosti majú prispievať aj verejné inštitúcie. Cieľom je vybudovať podnikateľské prostredie, ktoré bude podporovať nové investície, zvyšovanie produktivity, inovácie a tvorbu nových pracovných miest. Z hľadiska nástrojov, ktoré majú dopad na verejné financie sa principiálne deklaruje, že sa bude postupne presadzovať znižovanie daňového a odvodového zaťaženia podľa ekonomických možností. Všeobecná alebo individuálna podpora podnikateľov prostredníctvom verejných výdavkov sa má využívať len vo výnimočných a jasne odôvodnených prípadoch. Okrem toho navrhuje iniciatíva kroky v dvoch konkrétnych oblastiach. Zvýšiť vymožitelnosť práva vytvorením podmienok na rýchle a spravodlivé riešenie sporov, ktoré zabezpečí vymožitelnosť zmlúv a ochranu vlastníckych práv a to nielen vo fáze do vydania právoplatného rozhodnutia, ale aj v realizácii výkonu rozhodnutia a zefektívnenie fungovania verejnej správy.

V ďalšej časti predkladaného príspevku chcem zamerať pozornosť na problematiku vzdelávania, ktoré je jedným z predpokladov zvyšovania konkurencieschopnosti ekonomického systému pri jeho smerovaní k vedomostnej spoločnosti. Potreba vzdelávania je stará ako samotná civilizácia. Pochopiteľne nadobúdanie poznatkov, pracovných skúseností a zručnosti v minulosti malo s dnešnými formami učenia len veľmi málo spoločného a nastávalo spravidla pri výkone činností. Kreovanie modernej spoločnosti si vyžiadalo potrebu kontinuálne zabezpečovať inštitucionálne vzdelávanie na príslušných stupňoch škôl a ostatných vzdelávacích zariadení. Ďalším, rovnako neodmysliteľným a významným spôsobom nadobúdania poznatkov je sebazvdelávanie, vzdelávacie aktivity resp. výchova rodičov, ako aj praktické skúsenosti. Obsah i rozsah vzdelania a jeho ciele sa v historickom vývoji menil a bol i je podmienený celkovými spoločensko-politickými pomermi, dosiahnutým stupňom vedecko-

⁶ <http://vedomostnaspolocnost.vlada.gov.sk/4863/operacny-program-vzdelavanie.php>

technického pokroku i kultúrnym vývojom, ako aj spoločenskými a ekonomickými požiadavkami. Vzdelanostná úroveň a vzdelanostná štruktúra v ekonomike sú tak odrazom genézy vývoja a pomerov v spoločnosti.

V súčasnosti vyše jedna tretina študentov v rámci EÚ dosiahne vysokoškolské vzdelanie. V niektorých členských krajinách je to dokonca až polovica študentov. Na druhej strane však naďalej pomerne veľká skupina ľudí nie je schopná ukončiť ani stredoškolské vzdelanie čo je dnes elementárny predpoklad vstupu na trh práce. Iba 56 percent dospelých ľudí, ktorí majú nižšie ako stredoškolské vzdelanie, má aj zamestnanie. Z týchto zamestnaných 26 percent zarába polovicu, alebo dokonca menej ako polovicu národnej priemernej mzdy. Zatiaľ čo vo všeobecnosti ekonomika krajín, v ktorých expanduje počet ľudí s vysokoškolským vzdelaním rastie, ľudia s nízkou úrovňou vzdelania majú problémy uplatniť sa na trhu práce. Štatistiky OECD o vzdelaní uvádzajú, že 84 percent ľudí, ktorí dosiahli vyššie než stredoškolské vzdelanie získali zamestnanie. Otázky spojené s financovaním školstva sú predmetom siahodlhých polemík, rovnako hľadanie optimálneho modelu. V troch štvrtinách členských krajín OECD sa vyberá nejaký druh poplatku za vysokoškolské či obdobné štúdium. Podiel financovania vysokoškolského štúdia zo súkromných zdrojov sa mení od 50 percent v Austrálii, Japonsku, Kórey a USA po 5 percent v Dánsku, Fínsku, Grécku, Nórsku a Turecku.⁷ Podľa slovenskej ústavy má občan právo na bezplatné vzdelanie na všetkých stupňoch škôl a to podľa jeho schopností a možnosti spoločnosti. Pod možnosťami sa myslia najskôr ekonomické možnosti. Vystáva viacero otázok či zavedenie školného a za akých okolností je prínosné, či je v súlade s ústavou a pod. Ešte dôležitejšie je zabezpečiť kvalitu vzdelania na domácich školách. Na Slovensku študuje momentálne na vysokých školách a univerzitách približne 200 tisíc študentov, z toho viac ako 40 percent na dennom štúdiu. Množstvo študentov študuje v zahraničí, mnohí tam aj ostanú.

Názorová zhoda panuje v tom, že vytváraním funkčného modelu vzdelávacej sústavy v ekonomike môže celý proces naštartovania konkurencieschopnej vedomostnej spoločnosti začať, ale v prípade nezdaru bohužiaľ aj skončiť. Pracovná sila ako jeden z troch základných produkčných zdrojov spolu s prírodnými zdrojmi a kapitálom vstupujú do transformácie a reprodukcie. Vyššie kladené požiadavky na produktivitu práce v požadovanom potenciály tvoria na trhu výrobných faktorov dopyt po ľudskom kapitále. Kvalitné nadobudnuté vzdelanie disponibility ľudského kapitálu v garantovaní spôsobilosti kvalifikácie vo vykonávanej

⁷ OECD: V ére globalizácie rapídne narastá počet študentov, ktorí odchádzajú zo svojej krajiny študovať na školy do zahraničia. V roku 2004 takto študovalo 2,7 milióna študentov, čo bolo o 8 percent viac, než rok predtým a viac než dvojnásobne oproti roku 1995.

pracovnej činnosti je jedinečná konkurenčná výhoda v makroekonomických i mikroekonomických súvislostiach.

Paradoxom uvedených skutočností je, že každou systémovou analýzou situácie v školstve dospejeme k zisteniam závažných porúch vo fungovaní. Súčasné problémy vo vzdelávaní, najmä vo vysokom školstve, a to nielen na Slovensku, možno zhrnúť do viacerých podmieňujúcich sa príčin. Tomáš Zálešák, politológ Trnavskej univerzity hovorí o čoraz väčšom zaostávaní väčšiny našich univerzít a vysokých škôl. Podľa neho praskla obdobne ako finančná v svetovej hospodárskej kríze aj bublina vzdelávania. Slovensko si po dvadsiatich rokoch od zmeny režimu nevytvorilo skutočnú akademickú elitu. V uplynulých zhruba 15-tich rokoch zaznamenávame astronomický nárast počtu študentov ako dôsledok záujmu o dosiahnutie vyššieho vzdelania v sledovaní dosiahnutia konkurenčnej výhody pri uplatnení sa na trhu práce.⁸ Sme svedkami politického deklarovania smerovania k poznatkovej spoločnosti ako účinnej možnosti alternovať nasýtený industriálny ekonomický systém globálnej éry prichádzajúci do pasce nedostatočnej spotreby (fungovanie tzv. konzumnej spoločnosti) a neudržateľnosti v sociálnom a enviromentálnom rozmere. Proklamovanou snahou takmer všetkých vlád ekonomicky rozvinutých krajín je zvyšovanie vzdelanostnej úrovne. Do akej miery zabezpečiť financovanie najmä vysokých škôl z verejných zdrojov a pre aký počet uchádzačov na základe akých kritérií je pravicovo-ľavicová dilema pohľadu na funkčný model inštitucionálneho vzdelávania.⁹ Zjavná bezradnosť pri riešení tohto problému, očakávaný a pre zainteresovaných už aj dlhodobo pozorovaný pokles kvality vysokoškolského vzdelávania ako dôsledok oboch predchádzajúcich skutočností je v čase ekonomických problémov o to závažnejší. Mnohí odborníci naprieč celou societou dlhodobo poukazujú na spoločenský, teda morálny úpadok v modernej spoločnosti. Vysoké školstvo teda prirodzene tiež prechádza hlbokou krízou hodnôt a podľa mnohých musí prejsť radikálnou premenou (reálnou reformou), aby mohlo prekonať ekonomické nástrahy jeho deformácie a začať sa zaoberať aj hlbšími morálnymi, intelektuálnymi a duchovnými dimenziami.

Ak uznávame nevyhnutnosť zvyšovať vzdelanostnú úroveň a tým vytvárať vyššiu konkurencieschopnosť v makro i mikroekonomickom význame voči tlaku globálneho vývoja, tak inštitucionálne vzdelávanie t.j. reprezentované štátom garantovanými dokladmi o nadobudnutej kvalifikácii, musí mať primeranú kvalitu bez ohľadu na spôsob a formu nadobudnutia. V tomto smere musíme bez známok pokrytectva priznať realitu, že verejné a najmä súkromné školy nie vždy sledujú deklarované ciele. Ako inštitúcie verejného sektora a neziskového sektora majú osobitú platformu a preto je

⁸ Pozn. autora: Evidentne sa zamieňa pojem vzdelanie resp. vzdelanostná úroveň s počtom absolventov.

⁹ Pozn. autora: Inštitucionálne vzdelávanie je vždy garantované štátom v zmysle formovania kvalifikácie t.j. odbornej spôsobilosti.

potrebné tento aspekt premietat' do metodiky posudzovania efektívnosti ich fungovania. Ako vieme predmetom ich činnosti nie je dosahovanie zisku a rovnako vymedzenie ich postavenia na trhu nemôže naplňať znaky konkurencie v ekonomickom význame známom pod označením neviditeľnej ruky. Treba otvorene priznať, že trhové koncepcie implementované deetatizáciou do poskytovania verejných služieb hraničia s nebezpečnou ilúziou. Na jednej strane sa ekonómovia zhodnú, že trh je jedinečný mechanizmus, ktorého prostredníctvom sa kupujúci a predávajúci navzájom sebecky a súčasne efektívne ovplyvňujú v sledovaní svojich protichodných záujmov, ale pri poskytovaní statkov v podobe verejných služieb je nezmysel vraviť, že si konkurujú, pretože to defakto popiera ich poslanie. Ak za konkurenciu budeme považovať elementárne súperenie zainteresovaných na báze posúdenia parametrov užitočnosti resp. kvality poskytovaných služieb, tak áno, nie ak sú tlačenej ekonomickou situáciou do rozhodnutí na „povzbudenie konkurencieschopnosti“ napríklad znižovaním kritérií prijímania, alebo poskytovania kvalifikácie v podobe „tovaru“. Tu je ale opäť problematické vraviť o objektívnom posúdení, nakoľko ho realizujú často „samozvané“ trhové subjekty (tzv. tretí sektor) a ani posúdenie „štátom“ nemusí mať garancie objektivity (v rezorte školstva prostredníctvom akreditácie).¹⁰

V závere by som chcel uviesť sumár mnou považovaných príčin negatívnej odpovede k postavenej otázke v názve tohto príspevku. Chcem tiež zdôrazniť skutočnosť, že komplexné postrehnutie všetkých možných súvislostí s problematikou hodnotenia systému vzdelávania ako nástroja na ceste k poznatkovej spoločnosti je prakticky nemožné. Tiež vedomosť, že vznášanie kritiky je pomerne jednoduché. Argumentačné hľadiská s navrhovanými opatreniami a riešeniami sú podmienené neutušeným, zo strednodobého hľadiska značne neovplyvniteľným stavom v súčasnom vzdelávacom systéme viacerých krajín EÚ. Budovanie poznatkovej spoločnosti na Slovensku cez zvýšenie vzdelanostnej úrovne ako nastúpenej cesty konkurencieschopnosti v globálnej ére je podľa kritického hodnotenia situácie v súčasnosti z veľkej časti chimérou.

Hlavné oblasti príčin nedostatkov v systéme vysokoškolského vzdelávania vidím najmä v nasledovnom:

- Neúmerný počet škôl (verejných i súkromných) a ich súčastí často s pochybnou úrovňou poskytovaného vzdelania v denných a najmä externých a dištančných formách. Ich akreditácia postavená na absolútnej nesystémovosti garantovania akademickou elitou (Doc., Prof.) na mnohých školách súčasne.

¹⁰ Akreditačná komisia menovaná vládou SR, Akademická rankingová a ratingová agentúra (ARRA) príp. iné

- Neproporcionálne zameranie škôl neregulovaného systému poskytovaných študijných odborov vo väzbe na spoločenské potreby resp. trhu práce. Nesystémové a dlhodobo neutržateľné prevládanie humanitných a spoločenských odborov spôsobené dopytom „po vzdelaní“ zo strany uchádzačov. Ignorovanie prirodzených hľadísk posudzovania parametrov vzdelávania a ich premietania do posudzovania jednotlivých vysokých škôl resp. univerzít (rozdiely medzi spoločenskými, humanitnými vedami a prírodnými, exaktnými a pod.)

- Systémové ignorovanie spôsobilosti uchádzačov o štúdium. Každý kto má záujem o daný študijný smer bude uspokojený v duchu reklamného sloganu: „Potrebujete vzdelanie? Sme tu pre vás!“ S dodatkom ak máte príslušnú disponibilitu financií. Absolvent často nedisponuje relevantnou odbornou spôsobilosťou t.j. kvalifikáciou, ktorá sa tak značne devalvovala.

- Pedagogická spôsobilosť a vedecký rast pedagógov postavený na nesystémových predpokladoch napr. kvantitatívne stanovených kritérií vedeckej činnosti, potláčanie dôležitosti vyučovania atď. Výstup vedeckých aktivít dotovaných nemalými prostriedkami verejných zdrojov resp. zo štrukturálnych fondov a grantov má okrem aspektov spotreby neraz nulový prínos.

Vo vymenúvaní nedostatkov a príčinných súvislostiach by sa dalo pokračovať do hlbších podrobností, ale s riešením problémov sa má vždy začínať od tých hlavných. Je ťažké ukončiť načrtnutú polemiku pozitívnym konštatovaním, tým skôr, že momentálne sa čím ďalej viac objavujú nepokryté názory zainteresovaných označujúce situáciu za prehnitú v základoch. O to tragikomickejšie vyznievajú politicky deklarované snahy reforiem uskutočnených reforiem smerujúcich k zvyšovaniu konkurencieschopnosti systému ako takého! Konkurencieschopnosť na báze vedomostnej spoločnosti je istotne opodstatnený model riešenia ekonomickej výkonnosti v globalizovanom svete, ale spôsoby jej budovania musia byť postavené na reálnych postulátoch.

Literatura:

- Kabát, L. - Kopecký, P. - Kollárik, T. - Hradiská, E.: Vedomostná spoločnosť a nové úlohy vysokých škôl. - Bratislava : Fakulta sociálnych a ekonomických vied UK, 2005, ISBN 80-8084-052-0.
- Európska únia a Slovensko na ceste k vedomostnej spoločnosti. Zborník: Prešov – Bratislava: PSE, 2006, ISBN 80-89149-10-3.
- Lisý, J. a kol.: Ekonómia. Iura Edition, 449 s., 1998, ISBN 80-88715-43-1.
- Žák, M. a kol.: Velká ekonomická encyklopedie, Praha 1999, ISBN 80-86432-95-5.

- <http://www.wikipedia.sk>
- <http://www.euroactiv.sk>
- <http://vedomostnaspolocnost.vlada.gov.sk/4763/uzitocne-linky.php>
- <http://vedomostnaspolocnost.vlada.gov.sk/4863/operacny-program-vzdelavanie.php>
- <http://www.akredkom.sk/>
- <http://www.oecd.org>
- <http://www.tyzden.sk>

Kontaktní údaje na autora – email:

dusan.masar@flaw.uniba.sk